

Hâkim el-Cüşemî'nin Tefsiri Bağlamında Mu'tezilî Tefsir Geleneğinde Münasebet

Murat TÜRKMEN | <https://orcid.org/0009-0001-3704-2373>

Doktora Öğrencisi | Sorumlu Yazar | murat_turkmen21@erdogan.edu.tr

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi | [ROR](https://ror.org/02wcpmn42) | <https://ror.org/02wcpmn42>

Tefsir | Rize, Türkiye

Muhammet YILMAZ | <https://orcid.org/0000-0001-8766-1183>

Prof. Dr. | Yazar | muhammet.yilmaz@erdogan.edu.tr

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi | [ROR](https://ror.org/0468j1635) | <https://ror.org/0468j1635>

Tefsir | Rize, Türkiye

Öz

Kur'an-ı Kerîm, insanları hidâyete ulaştırmak için farklı zaman ve mekânlarda yirmi üç yıllık bir süreçte peyderpey indirilmiş ilahi bir kelâmdır. İnsanlar bu kelâmı anlamak için okurlar ve anladıkları şekliyle de hayatlarına tatbik ederler. Dolayısıyla Kur'an'ı doğru anlamak ve hayata doğru bir şekilde tatbik etmek önemli görülmüştür. Bu çerçevede ilahi mesajı doğru anlamak için müfessirler birtakım metoda başvurmuşlardır. Bu metotlardan birisi de "münâsebâtü'l-Kur'an"dır. Âyetler ve artarda gelen sûreler arasındaki anlam ilişkisi şeklinde tanımlanan münasebet, bazı müfessirler tarafından önemli görülüp başvurulan bir yöntem olarak kullanılırken bazı müfessirler tarafından ise boşa vakit harcama ve sakıncalı bir uygulama olarak değerlendirilmiştir. Âyetler ve sûreler arasındaki anlamsal ilişkiyi önemli gören müfessirler, münasebeti hem Kur'an'ın mesajını doğru anlamada etkili bir yöntem olarak kullanmışlar hem de âyet ve sûrelerin Mushaf'taki tertibiyle ilişkilendirmişlerdir. Çünkü, sûre ya da âyetlerin tertibinin tevkîfi mi içtihadî mi olduğu tartışmaları bu meseleyle doğrudan alakalıdır. Âyetler ya da sûreler arasında münasebetin olduğunu savunan müfessirlerin Mushaf tertibinin tevkîfi olduğu görüşünü savundukları görülmektedir. Zira bu görüşü savunan müfessirler, âyet ve sûreler arasındaki anlam ilişkisinin de ilahî kaynaklı olmasını zorunlu görmüş, insanın buna müdahil olamayacağına inanmışlardır. Geçmişe dönük telif edilen tefsirlere bakıldığında münasebet konusunun h. 6. yüzyıldan itibaren tefsirlerde açık bir şekilde yer almaya başladığı görülmektedir. Özellikle bu konunun ilk olarak Zemahşerî (öl. 538/1143), Fahreddin Râzî (öl. 606/1209), el-Bikâî (öl. 885/1480) ve Âlûsî (öl. 1270/1853) gibi müfessirlerin tefsirlerinde kendine yer bulduğu ifade edilmektedir. Râzî'nin münasebete dair Kur'an'ın tek bir cümle gibi olduğu yönündeki ifadesi onun bu konuya verdiği değeri göstermektedir. Yine çalışmalarda Bikâî tefsirinin de münasebet konusuyla temayüz ettiği ifade edilmektedir. Bunlara ek olarak münasebâtü'l-Kur'an konusuna tefsirinde ilk olarak yer veren müfessirin Zemahşerî olduğu zikredilmektedir. Ancak ismi geçen müfessirler arasında *et-Tehzîb fi't-tefsir* isimli eserin müellifi Mu'tezilî müfessir Hâkim el-Cüşemî'nin (öl. 494/1101) ismi zikredilmemektedir. Oysa bu müfessirlerden daha önce yaşamış olan Cüşemî'nin tefsiri incelendiğinde onun münasebet konusuna açık ve net bir şekilde yer verdiği görülmektedir. Âyetleri kendine has bir yöntemle başlıklar hâlinde tefsir eden Cüşemî'nin bu başlıklarından birisini de münasebet konusu oluşturmaktadır. Dolayısıyla bu yönüyle onun tefsiri münasebet konusunu müstakil olarak ele alan ilk tefsir hüviyetindedir. Müfessir, hemen hemen bütün âyetlerde, âyet gruplarında ya da sûrelerde münasebete değinmeden bir sonraki âyetin tefsirine geçmemiştir. O, münasebet başlığını atmadığı âyetlerde bile âyetlerin tefsirine bir önceki âyetle aralarındaki anlamsal ilişkiyi zikretmekle başlamıştır. Tefsirinde bu konuya son derece önem veren müellifin, yukarıda isimlerini verdiğimiz müfessirlerden daha önce yaşamış olması ve bu konuyu tefsir bağlamında ele alan ilk müfessir olması itibarıyla önemli görülüp çalışmaya değer bulunmuştur. Ayrıca erken dönemde yaşamış Cüşemî'nin konuya dair yaklaşımlarını ve bu konuda uyguladığı metotlarını tespit etmek alana önemli katkı yapacaktır.

Anahtar Kelimeler

Tefsir, Hâkim el-Cüşemî, et-Tehzîb fi't-tefsir, Ulûmu'l-Kur'an, Münâsebâtü'l-Kur'an.

Atıf Bilgisi

Türkmen, Murat – Yılmaz, Muhammet. "Hâkim el-Cüşemî'nin Tefsiri Bağlamında Mu'tezilî Tefsir Geleneğinde Münasebet". *Rize İlahiyat Dergisi* 29 (Ekim 2025), 297-310.

<https://doi.org/10.32950/rid.1499197>

Yayın Bilgileri

Türü

Araştırma Makalesi

Değerlendirme: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körlleme

Süreç Bilgileri

Geliş Tarihi: 11.06.2024

Kabul Tarihi: 12.01.2025

Yayın Tarihi: 20.10.2025

Etik Beyan

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. Bu makale Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nde Prof. Dr. Muhammet YILMAZ danışmanlığında Murat TÜRKMEN tarafından hazırlanan "Hâkim el-Cüşemî'nin "et-Tehzîb fi't-Tefsir" Adlı Eserinde Kur'an İlimleri" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

Etik Kurul İzni

Bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

Yazar Katkı Düzeyleri

Sorumlu yazar (MT) %80, yazar (MY) %20.

Benzerlik Taraması

Yapıldı – iThenticate

Etik Bildirim: ilahiyatdergi@erdogan.edu.tr

Çıkar Çatışması

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman

Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakları & Lisans

Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.



Dizinlenme Bilgisi

The Issue of Relationship in the Mut‘azilī Tradition of Tafsīr in the Context of the Tafsīr of Hākim al-Jushamī

Murat TÜRKMEN |  <https://orcid.org/0009-0001-3704-2373>

PhD Candidate | Corresponding Author | murat_turkmen21@erdogan.edu.tr

Recep Tayyip Erdoğan University |  <https://ror.org/0468j1635>

Tafsir | Rize, Türkiye

Muhammet YILMAZ |  <https://orcid.org/0000-0001-8766-1183>

Prof. Dr. | Author | muhammet.yilmaz@erdogan.edu.tr

Recep Tayyip Erdoğan University |  <https://ror.org/0468j1635>

Tafsir | Rize, Türkiye

Abstract

The Holy Qur‘ān is a divine word that was revealed gradually over a period of twenty-three years at different times and places in order to guide people. People read this word to understand it and apply it to their lives as they understand it. Therefore, it is considered important to understand the Qur‘ān correctly and apply it to life correctly. In this context, commentators have resorted to some methods in order to understand the divine message correctly. One of these methods is “Munāsabāt al-Qur‘ān.” While the relationship, defined as the meaning relationship between verses and successive surahs, is considered important and used as a method used by some commentators, it is considered as a waste of time and a harmful practice by some commentators. Commentators, who consider the semantic relationship between verses and surahs important, have used the relationship as an effective method to understand the message of the Qur‘ān correctly and also associated the verses and surahs with the arrangement in the Mushaf. Because the debates on whether the order of the surahs or verses is taqfi or ijtiḥād are directly related to this issue. It is seen that commentators who argue that there is a relationship between verses or surahs defend the view that the composition of the Mushaf is taqfi. Because the commentators advocating this view considered it necessary that the meaning relationship between the verses and surahs be of divine origin, and they believed that humans could not intervene in it. When looking at the interpretations written retrospectively, the issue of relationship h. It is seen that it began to appear clearly in commentaries from the 6th century onwards. It is especially stated that this subject first found its place in the commentaries of commentators such as Zamahsarī (d. 538/1143), Rāzī (d. 606/1209), al-Biqāī (d. 885/1480) and al-Ālūsī (d. 1270/1853). Rāzī’s statement that the Qur‘ān is like a single sentence regarding the relationship shows the value he attaches to this subject. Again, it is stated in the studies that Bikāī’s commentary also stands out with the issue of relationship. In addition, it is mentioned that the first commentator who included the subject of relationship of the Qur‘ān in his commentary was Zamahsarī. However, among the mentioned commentators, the name of the Mu‘tazilī commentator Hākim al-Jushamī (d. 494/1101), the author of the work named *al-Tahdhīb fī al-Tafsīr*, is not mentioned. However, when the commentary of Jushamī, who lived before these commentators, is examined, it is seen that he included the issue of relationship clearly and clearly. One of the headings of Jushamī, who interprets the verses under headings with his own unique method, is the subject of relationship. Therefore, in this respect, his commentary is the first commentary that deals with the issue of relationship independently. In almost all verses, verse groups or surahs, the commentator did not move on to the interpretation of the next verse without mentioning the relationship. Even in the verses where he did not title the relationship, he started the interpretation of the verses by mentioning the semantic relationship between them and the previous verse. The author, who gave great importance to this issue in his Tafsīr, lived before the commentators named above and was the first commentator to deal with this issue in the context of Tafsīr. He was deemed important and worth studying. In addition, determining the approaches of Jushamī, who lived in the early period, on the subject and the methods he applied on this subject will make a significant contribution to the field.

Keywords

Tafsīr, Hākim al-Jushamī, al-Tahdhīb fī al-Tafsīr, Ulūm al-Qur‘ān, Munāsabāt al-Qur‘ān.

Citation

Türkmen, Murat – Yılmaz, Muhammet. “The Issue of Relationship in the Mut‘azilī Tradition of Tafsīr in the Context of the Tafsīr of Hākim al-Jushamī”. *Rize Theology Journal* 29 (October 2025), 297-310.

<https://doi.org/10.32950/rid.1499197>

Publication Information

Type

Research Article

Peer-Review: Double anonymized - Two External

Process Information

Date of Submission: 11.06.2024

Date of Acceptance: 12.01.2025

Date of Publication: 20.10.2025

Ethical Statement

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. This article is derived from his doctorate thesis entitled “Qur‘anic Sciences in Hakīm al-Jushamī’s Work “al-Tahzīb fī t-Tafsīr””, completed under the supervision of Prof. Dr. Muhammet YILMAZ at Recep Tayyip Erdoğan University, Institute of Social Sciences.

Ethics Committee Approval

Ethics committee approval is not required for this study.

Plagiarism Checks

Yes – iThenticate

Complaints: ilahiyatdergi@erdogan.edu.tr

Auth. Contribution Rates

Corresponding author (MT) %80, author (MY) %20.

Conflicts of Interest

The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support

The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Copyright & License

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Giriş

Kur'an-ı Kerîm yaklaşık 23 yıllık bir zaman diliminde nâzil olmuştur. Bu süre zarfında inen âyetlerin birbiriyle olan anlamsal irtibatı, müfessirlerin üzerinde durduğu bir konu hâline gelmiştir. Bu bağlamda âyetler ve sûreler arasındaki münasebete dair ilk fikri ortaya atanın İbn Ziyâd en-Nîsâbü'rî (öl. 324/936) olduğu belirtilmiştir. Nîsâbü'rî'nin öğrencileriyle yaptığı tefsir derslerinde onlara yönelttiği “Şu âyet şunun yanına niçin konmuştur, şu sûrenin şunun devamında gelmesindeki hikmet nedir?” şeklindeki sorularla bu konuyu gündeme getirdiği, münasebete değinmeyen müfessirleri ise eleştirdiği ifade edilmiştir.¹

Kavramsal olarak bakıldığında kaynaklarda münasebet kelimesinin tahlili şu şekilde yapılmıştır: “Nesebe” kelimesi yakınlık, akrabalık demektir.² “Tenâsüp” kelimesi; yakınlık, uyum içinde olmak; kelime, cümle ve olaylar arasındaki bağlantı anlamlarına gelir.³ “Münasebet” kelimesi de birbirine benzer ve yakın mânaların bulunması demektir. “Münâsebâtü'l-Kur'ân” ise âyet ve sûreler aralarında anlam ilişkisini sağlayan aklilik-hissîlik, umumilik-hususilik, hayali olmayan çeşitli alakalarla sebep veya müsebbeb, benzerlik veya zıtlık illet veya malul gibi zihni bağların bulunmasıdır.⁴ Münâsebâtü'l-Kur'ân kavramı, “el-münâsebe beyne'l-âyât, et-tenâsüb beyne'l-âyât ve's-süver, tenâsübü'l-ây ve's-süver” gibi farklı isimlerle de ifade edilmektedir. Bu ilme göre, âyetler her ne kadar farklı zaman ve sebebe bağlı olarak ihtiyacı karşılayacak şekilde kısım kısım gelmiş olsa da aynı kaynaktan gelmeleri sebebiyle birbirleriyle irtibatlıdır.⁵

Münasebet ilmi sayesinde Kur'an'ın illetleri, sebepleri, cüzlerinin ve sûrelerinin tertibi bilinmektedir. Bu da belâgatın sırrıdır. İfadeler arasındaki münasebet, mânaların durumuna münhasır (iktizây-ı hâl) uyumuna delâlet eder. Bu uyum; âyet ve sûreden kastedileni, içerdiği mânayı dolayısıyla da kurulan cümlelerle neyin kastedildiğini bilmeyi sağlar. İnsanlar Kur'an'ı anlamak için münasebet ilmi üzerine çalışmışlar ve bu konuya son derece önem vermişlerdir.⁶ Bu meyanda Suyûtî, münâsebâtü'l-Kur'ân ilminin tefsirdeki yerinin, beyan ilminin nahivdeki yeri gibi olduğunu söylemiştir.⁷ Buna ilave olarak Suyûtî, münâsebâtü'l-Kur'ân ilminin çok ince bir ilim olması sebebiyle müfessirlerin bu konuyu eserlerinde ele almaktan imtina ettiklerini belirtmiştir.⁸ Bu bağlamda bazı müfessirler yazdıkları tefsirlerde âyetler ve sûreler arası münasebete önem vermek suretiyle bu zor görevi yerine getirmeye gayret etmişlerdir. Zemahşerî, Fahrreddîn Râzî, Bikâî, Âlûsî gibi müfessirler, tefsirlerinde bu konuya önem veren müfessirler arasında gösterilmişlerdir. Münasebet üzerine çalışmalar yapan Mehmet Faik Yılmaz, âyetler arası münasebeti zikreden ilk müfessirin Zemahşerî olduğunu söylemiştir.⁹ Yılmaz'ın verdiği bu bilginin yanı sıra Ersin Kabakçı'nın da bu konuda yaptığı çalışmalarını, Zemahşerî ve Râzî tefsirleri çerçevesinde ele almış olması, onun bu iki tefsirden daha önce telif edilmiş olan Cüşemî'nin *et-Tehzîb fi't-tefsîr* isimli eserine atıfta bulunmaması, Cüşemî tefsirinin münasebete dair bu özelliğinin henüz bilinmediğini göstermektedir.

İlk altı asırda yapılan tefsirlerde âyetler ve sûreler arası münasebetin açık bir şekilde ele alınmadığı görülmektedir. Ancak elimize ulaşan ilk tefsir olan Mukâtil b. Süleymân'ın (öl. 150/767) *Tefsîru Mukâtil* isimli eserindeki münasebeti araştıran Kabakçı, Mukâtil'in Bakara sûresinin ilk yirmi yedi âyetinde değindiği münasebetin önemli bir kısmının Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* ile Râzî'nin *Mefâtihu'l-gayb* isimli tefsirlerinde de bulunduğunu, fakat Zemahşerî ve Râzî'nin bu hususa dair Mukâtil'e atıfta bulunmadıklarını söylemiştir.¹⁰ Kabakçı, başka bir çalışmasında İbn Kuteybe'nin (öl. 276/889) *Te'vîlu müşkili'l-Kur'ân* isimli eserinde “tenakuz ve ihtilaf” başlığı altında bir kısım âyetlerin iç münasebetine değindiğini, Hâris el-Muhasibî'nin (öl. 243/857) ise *el-Akl ve fehmu'l-Kur'ân* isimli eserinde Kur'an'ın üslup özelliklerini işlediği bölümün “takdim ve tehir” başlığı altında hem

¹ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdîr b. Abdillâh et-Türkî el-Misrî el-Minhâcî ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed ebu'l-Fadl İbrahim (Kâhire: Dâru't-Turâs, 1984), 1/35; Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'an*, thk. Merkezî'd-Dirâsâtü'l-Kur'âniyye (Suudi Arabistan: Mektebetü'l-Arabiyye, t.s.), 3/325.

² Ebû Abdîrrahman el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitâbü'l-Ayn*, thk. Abdulhamîd Handâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 4/214.

³ Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükrem el-İfrîkî el-Misrî İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, thk. Muhammed Abdülvehhâb, Muhammed es-Sâdık el-'Ubeyd (Beyrut: Daru'l-İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1999), 14/119.

⁴ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/35; Suyûtî, *el-İtkân*, 3/325.

⁵ Mehmet Faik Yılmaz, “Münâsebâtü'l-âyât ve's-süver”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/568.

⁶ Suyûtî, *Esrâru tertîbu'l-Kur'ân*, thk. Abdülkadir Ahmet Ata (b.y.: Dâru'l-i'tisâm, 1978), 65-66.

⁷ Suyûtî, *Esrâru tertîbu'l-Kur'ân*, 65-66; Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, thk. Abdurrahmân İbn Süleyman es-Sâlimî (Mısır: Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Misrî-Beyrut: Dâru'l-Kitâb'l-Lübnânî, 2018), 1/193; 1/51 (muhakkik mukaddimesi).

⁸ Suyûtî, *el-İtkân*, 3/321.

⁹ Yılmaz, *Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münasebet* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), 34-35.

¹⁰ Ersin Kabakçı, “Âyetler Arası Münasebet Meselesinin Tefsirlere Yansımalarının Tarihî Kökenine Yönelik Bir Sorgulama: Tefsîru Mukâtil Örneği”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 4/2 (2020), 440.

âyet içi hem de âyetler arası takdim ve tehire yönelik örnekler verdiğini belirtmiştir.¹¹ Zemahşerî'den önceki tefsirlere dair ifade ettiğimiz çalışmalardan başka, münasebetle ilgili bir çalışma bulunmamaktadır. Dolayısıyla tefsirinde münasebet konusunu ele alan ilk müfessirin Zemahşerî olduğu iddia edilmektedir.

Mu'tezile çizgisine sıkı bir şekilde bağlı olan Cüşemî'nin¹² *et-Tehzîb fi't-tefsîr* isimli eseri; sahabe ve tabiîn müfessirlerinin yanı sıra müfessirin kendi dönemine kadar olan Mu'tezilî âlimlerin görüşlerini de barındırması açısından önemlidir. Çünkü geçmişe dönük telif edilen tefsirlerde münasebet konusuna açık bir şekilde değinilmediği gibi Mu'tezilî âlimlerin bu konudaki değerlendirmelerine de yer verilmemiştir. Müfessir, özellikle Ebû Bekr el-Esamm (öl. 200/816), Ebû Ali el-Cübbâî (öl. 303/916), Ebû Müslim el-İsfahânî (öl. 322/934), Ali b. İshâ er-Rummânî (öl. 384/994) gibi Mu'tezilî âlimlerin münasebete dair rivayetlerine önem vermiştir. Cüşemî'nin nakil yaptığı kaynaklar içerisinde Rummânî'nin ağırlıklı olması, bu konuda ona olan itimadını göstermektedir.¹³ Müfessir, münasebete dair ağırlıklı olarak rivayetlerden yararlanırsa da yer yer kendi görüşlerini de zikretmiştir.

Bu çalışmanın diğer çalışmalardan farkı, Cüşemî tefsirinin âyet ve sûreler arasındaki münasebeti ele alan ilk tefsir olmasıdır. Çünkü tefsirler içerisinde münâsebâtü'l-Kur'ân konusunu açık bir şekilde ele alan ilk eser, ifade edildiği gibi Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* isimli tefsiri değil, ondan daha önce yaşamış olan Cüşemî'nin telif ettiği 10 ciltten müteşekkil *et-Tehzîb fi't-tefsîr* isimli eseridir. Zira Cüşemî tefsirinin metodu üzerine çalışma yapan Zerkûr ile ülkemizden Mu'tezile'nin Kur'ân tasavvurunu çalışan Fatih Pamuk da çalışmalarında kısa da olsa münasebet konusuna değinmişlerdir.¹⁴ Bu makalede ise münâsebâtü'l-Kur'ân konusunu ele alan ilk tefsirin Cüşemî'nin *et-Tehzîb fi't-tefsîr* adlı eseri olduğunun tespit edilmesi ve müfessirin münasebet konusuna yaklaşımının ayrıntılı bir şekilde açıklanması amaçlanmaktadır. Ayrıca çalışmamızın, ilgili eserin bu açıdan tanıtılması ve alan bilgilerinin güncellenmesi adına alanına bir katkı sunması hedeflenmektedir.

1. Cüşemî Tefsirinde Münâsebâtü'l-Kur'ân

Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr* isimli eserinde âyetlerin tefsirini, Kur'ân ilimleri olarak adlandırdığı kıraat, lügat, i'rab, nazm, nüzûl, mâna, ahkâm ve kıssa olmak üzere sekiz başlık altında yapmıştır. O, bu eserinde münâsebâtü'l-Kur'ân'ı *النظم* "en-Nazm" olarak adlandırmış, zikrettiği sekiz tane ulûmu'l-Kur'ân konusu içerisinde bu ilmi dördüncü sıraya koymuştur. Ona göre, Kur'ân âyetleri ve sûreleri birbiriyle ilişkili olarak indirilmiştir ve bu şekilde indirilmiş olmasında da bazı faydalar vardır.¹⁵ Cüşemî, âyetler arası anlam ilişkisinin olduğunu savunmuş, bu itibarla âyet tertibinin sahâbe içtihadı ile değil tevkîfî/İlahî olduğunu iddia etmiştir.¹⁶ Müellif, âyetler arasındaki münasebeti bazen *النظم* "en-Nazm" başlığı altında¹⁷ bazen de *المعنى* "el-Ma'nâ" başlığı altında¹⁸ vermiştir. O, "en-Nazm" başlığını açmadığı yerlerde "el-Ma'nâ" başlığı altında "lemmâ..." "sümme..." gibi ifadelerle âyetin bir önceki âyetle bağlantısını kurmaya çalışmıştır.¹⁹ Müfessir, eğer âyetlerin anlam ilişkisi gizli ve beyana ihtiyacı varsa, o takdirde "en-Nazm" başlığını açmış, bu başlık altında ilgili âyetin münasebet bağlantılarını izah etmeye çalışmış, özellikle de okuyan kişinin o bağlantıları hissetmesini sağlamıştır. Müfessir, "en-Nazm" başlığı altında münasebete dair açıklamalarına; *وقد قيل في* "Denilir ki: Âyet önceki âyetle bağlantısını kurmaya çalışmıştır."²⁰ Müellif, nadiren münasebete değinmediği âyetler olsa da neredeyse âyetler arası münasebeti vermeden bir sonraki âyetin, âyet grubunun veya sûrenin tefsirine geçmemiştir.

¹¹ Kabakçı, "Erken Dönem Ulûmu'l-Kur'ân Literatüründe Münâsebâtü'l-Kur'ân'ın İzlerine Dair Bir İnceleme: Te'vîlu Müşkili'l-Kur'ân ve el-Akl ve Fehmü'l-Kur'ân Örneği", *Rize İlahiyat Dergisi* 23 (2023), 19-29.

¹² Mezhebinin Mu'tezile olduğu konusunda bir şüphe bulunmayan Hâkim el-Cüşemî, Mu'tezilî âlim Kâdî Abdülcebbar'ın kelâmî görüşlerini almış ve Mu'tezile'nin en güçlü ekolü olan Basra ekolünün görüşlerini benimsemiştir. Bk., Yıldırım, *Mutezile'nin Kelâmî Polemikleri Hâkim el-Cüşemî Örneği*, 34-35; Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/30 (muhakkik mukaddimesi); Halil Sarı, "Hâkim el-Cüşemî'nin et-Tehzîb Fi't-Tefsîr Adlı Eserinde Mu'tezilî Müfessir ve Kelâmcıların Görüş ve Yorumları", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 20 (2023), 3; Hâkim el-Cüşemî'nin *et-Tehzîb fi't-Tefsîr*i Mu'tezilî kimliği nedeniyle önem taşımaktadır. Cüşemî'nin *et-Tehzîb*'i, Mu'tezilî âlimlerin görüşlerine ulaşma imkânı sağlayan, günümüze ulaşmış en mufassal tefsirdir. Bk., Fatih Pamuk, "Mu'tezile'nin İki Temsilcisi: Cüşemî-Zemahşerî İrtibatı ve el-Keşşâf'ın Orijinalliği", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (2024), 229.

¹³ Adnân Zerkûr, *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecuhû fi tefsîri'l-Kur'ân* (Dimaşk: Müessesetü'r-Risâle, 1970), 373.

¹⁴ Zerkûr, *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecuhû fi tefsîri'l-Kur'ân*, 370-373; Pamuk, *Hâkim el-Cüşemî'nin et-Tehzîb fi't-Tefsîr Adlı Eseri Çerçevesinde Mu'tezile'nin Kur'ân Tasavvuru* (Bolu: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 48. Bu çalışmalarda münasebet konusuna sadece eseri tanıtmaya çerçevesinde kısaca değinilmiştir. Bizim çalışmamızda ise konu etrafıca derinlemesine araştırılmıştır.

¹⁵ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/193.

¹⁶ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/286.

¹⁷ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/312, 2/1047, 3/1758, 4/2808, 5/3492.

¹⁸ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 4/2477, 2948.

¹⁹ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/306, 381, 4/2827, 2602.

²⁰ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 4/2808, 5/3431, 9/6294.

1.1. Âyetler Arası Münasebet

Cüşemî'nin tefsirinde, âyetler arası münasebete yönelik değerlendirmelerini örneklerle açıklamaya çalışacağız.

1. Cüşemî, müşriklerin inatla Hz. Peygamber'in (s.a.v.) davetine karşı çıktıklarını ve atalarının dinini ısrarla taklit ettiklerini anlatan âyetlerle²¹ Hz. İbrâhîm'in (a.s.) babası ve kavmiyle girdiği mücadelesini anlatan âyetler²² arasındaki münasebeti "en-Nazm" başlığı altında açıklamıştır. O, burada "Hz. İbrâhîm kıssasıyla önceki âyetler arasında nasıl bir anlam ilişkisi kurulabilir?" sorusunu sormuş, bu soruya verdiği cevapla da âyetler aralarındaki münasebeti izah etmeye çalışmıştır. Buna göre müfessir, Yüce Allah'ın burada insanların delile dayanmadan taklide başvurduklarını, Hz. İbrâhîm'in ise bu taklidi reddettiğini ve delile dayanarak hareket ettiğini belirtmiş, bunun üzerine Allah'ın (c.c.) da onlarla münazara etmek için Hz. İbrâhîm'i görevlendirdiğini söylemiştir. Cüşemî, buradaki münasebete dair "Hz. İbrâhîm'in onlara "Size, atalarınızı üzerinde bulduğunuz yoldan daha doğrusunu getirsem de mi? diye sordu." âyetiyle aslında müşriklerin Hz. Peygamber'e (s.a.v.) 'Biz ancak taklit ederiz.' şeklindeki tutumlarına karşı, taklit etmekte ısrar ediyorsanız Hz. İbrâhîm'i taklit etmek daha evladır. Çünkü müşrikler Hz. İbrâhîm'in çocuklarıdır, onu tazim ederler ve onun yolundan gittiklerini iddia ederler. Madem atalarınızı taklit etmekte ısrar ediyorsunuz, o hâlde tazim ettiğiniz atanız Hz. İbrâhîm'i taklit edin." şeklindeki bir görüşü de aktarmıştır. Cüşemî, ayrıca ilgili âyette geçen *بَلْ مَتَّعْتُ* "Dünya nimetlerinden yararlandırıp yaşattım." ifadesiyle önceki âyet arasında nasıl bir anlam bağı kurulur, sorusuna "Müşrikler, atalarını taklide yöneldiklerinde hüccet ve delil üzere tefekkür etmekten uzaklaştılar ve uzun bir süre mağrur olmakla kandırıldılar. Yüce Allah'ın onlara sadece dünya nimetlerinden vermesine aldandılar ve haktan yüz çevirdiler." şeklinde cevap vermiştir. Yine Müfessir, buradaki münasebete dair şöyle bir rivayeti de aktarmıştır: Allah Teâlâ, müşriklerin haktan yüz çevirdiğini beyan edince, illeti (körü körüne taklidi) kaldırmış, onlara mühlet vermiş, (onların bu tavırlarını) men etmiş, düşünüp iman etsinler diye bazı şeyleri emretmiş bazı şeyleri de yasaklamıştır.²³

2. Cüşemî, *تِلْكَ أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ* "Onlar bir ümmetti gelip geçti."²⁴ âyetinin münasebeti konusunda da "en-Nazm" başlığı altında açıklamalarda bulunmuştur. O, Yüce Allah'ın, peygamberler hususunda Yahudilere direktifte bulunmasının ardından bu âyeti indirdiğini söylemiştir. Müfessir, burada münasebete dair birkaç hususa daha yer vermiştir. Bunlardan birincisi, babalarının faziletinden bahsederek yorulmaları, çünkü herkes kendi amelîyle yüzleşecektir, şeklindedir. İkincisi, size farz olan şey, maslahatın değişmesinden dolayı onlara farz değildir. Hz. Muhammed (s.a.v.) sizi bir toplumdan başka bir topluma dönüştürmüştür, şeklindedir. Üçüncüsü ise her insan kendi amelinden mesuldür. Hakkı terk etmenin bahanesi yoktur. Çünkü öncekiler isabet de etmişlerdir, hata da etmişlerdir. Onların isabet ettiklerinin şimdikilere faydası olmadığı gibi hatalarının da şimdikilere zararı yoktur. Kimse dinin yolunun taklitten ibaret olduğunu zannetmesin, şeklindedir.²⁵

3. Cüşemî, âyetler arasındaki münasebeti açıklarken ağırlıklı olarak rivayetlerden yararlanmıştır. Meselâ, *لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا* "Allah yolunda sevdiğiniz şeylerden harcamadıkça iyiliğe asla eremezsiniz." ve *كُلُّ الطَّعَامِ كَانَ حِلالًا لِّبَنِي إِسْرَءِيلَ إِلَّا مَا حَرَّمَ إِسْرَءِيلُ عَلَى نَفْسِهِ* "Tevrat indirilmeden önce, İsrâil'in kendisine haram kıldıkları dışında, yiyeceklerin her türlü İsrâilîoğullarına helâl idi."²⁶ âyetleri arasındaki münasebeti aktardığı şu rivayetlerle izah etmiştir:

a. Rummânî'ye göre, ilk âyette geçen "sevdiğiniz şeylerden infak etmek" ifadesi sonraki âyette açıklanmıştır. Yani burada ona göre "Sevdiğiniz şeyler, sevdiğiniz yiyecekler hükmündedir." demek istenmiştir.

²¹ *بَلْ قَالُوا إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّةٍ وَإِنَّا عَلَىٰ آثَارِهِم مُّقْتَدُونَ* "Hayır hayır! Onların dedikleri şundan ibarettir: Biz babalarımızı bir inanç üzerinde bulduk, elbette biz onların izlerinden giderek doğru yolu buluruz." *وَكَذَٰلِكَ مَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ فِي قَرْيَةٍ مِنْ نَذِيرٍ إِلَّا قَالَ مُتْرَفُوهَا إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّةٍ وَإِنَّا عَلَىٰ آثَارِهِم مُّقْتَدُونَ* "Aynı şekilde senden önce de hiçbir topluluğa bir uyarıcı göndermedik ki, topluluğun zevku sefâya dalmış kesimi söyle demiş olmasınlar: Biz atalarımızı bir inanç üzerinde bulduk ve biz onların izlerinden gitmekteyiz." *قَالَ* "Peygamber, 'Size, atalarınızı üzerinde bulduğunuz yoldan daha doğrusunu getirsem de mi?' diye sordu. Onlar da 'Biz sizin getirdiğiniz mesajı inkâr ediyoruz.' cevabını verdiler." *أَوَلَوْ جِئْتَكُمْ بِأَهْدَىٰ مِمَّا وَجَدْتُمْ عَلَيْهِ آبَاءَكُمْ قَالُوا إِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ* "Onlara hak ettikleri cezayı verdik; gerçeği yalan sayanların sonlarının nasıl olduğuna bir bak!" ez-Zuhruf 43/22-25.

²² *بَنِي إِدْرِيسَ فَتَنَّا سَيِّدَيْنِ* "Beni yaratan başkadır (ancak O'na ibadet ederim). O bana doğru yolu gösterecektir." *وَجَعَلَهَا كَلِمَةً بَاقِيَةً فِي عَقِبِهِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ* "Bunu, peşinden gelecekler arasında devam edecek bir söz olarak dile getirdi. Umulur ki buna dönerler." *بَلْ مَتَّعْتُ هَؤُلَاءِ وَآبَاءَهُمْ حَتَّىٰ جَاءَهُمُ الْحَقُّ وَرَسُولٌ مُبِينٌ* "Bunları ve atalarını ise gerçeğin bilgisi (Kur'an) ve aydınlatıcı elçi gelinceye kadar dünya nimetlerinden yararlandırıp yaşattım." *وَلَمَّا جَاءَهُمُ الْحَقُّ قَالُوا هَذَا سِحْرٌ وَإِنَّا بِهِ كَافِرُونَ* "Gerçeğin bilgisi gelince, 'Bu bir biyiyi, biz bunu kabul etmiyoruz.' dediler." *أَهُمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَتَ رَبِّكَ نَحْنُ قَسَمْنَا بَيْنَهُمْ* "Rabbini rahmetini paylaştırmak onlara mı düşmüştü? Dünya hayatında onların geçimliklerini biz paylaştırdık. Bir kısmı diğerini istihdam etsin diye kimini kiminden derecelere üstün kıldı. Rabbinin rahmeti onların biriktirdiklerinden daha hayırlıdır." ez-Zuhruf 43/26-32.

²³ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 9/6296-6297.

²⁴ el-Bakara 2/141.

²⁵ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 1/617.

²⁶ Âl-i İmrân 3/92-93.

b. Önceki âyetlerde Hz. İbrâhîm'in inanç konusunda kavmiyle olan mücadelesi anlatılınca, Yahudiler, Tevrat'ta olduğunu söyledikleri bilgiye dayanarak, deve etinin Hz. İbrâhîm'e haram kılındığını iddia etmişler ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) deve etini helâl kılmasına karşı çıkmışlardır. Bunun üzerine Allah Teâlâ da onları tekzip etmek amacıyla bu âyeti indirmiştir.

c. Esamm'a göre; Yüce Allah, peygamberinin nübüvvetini tasdik etmek amacıyla onların gizledikleri haberleri ve şeriatları bildirince, Tevrat'ı getirmekle onları mükellef kıldı. Eğer getirebilselerdi kusurları ortaya çıkacak ve onlar küçük duruma düşeceklerdi. Bundan dolayı âyette "yiyeceklerin hepsi" ifadesi kullanılmıştır.

d. Ebû Müslim'e göre, Hz. Peygamber'in nübüvvetini ve Kur'an'ın önceki şeriatları neshettiğini inkâr eden Yahudilerle mücadele zikredilince, bu âyet de Tevrat'ın önceki şeriatları neshettiği gibi Kur'an'ın da kendinden önceki şeriatları neshettiğine dair bir delil olarak indirilmiştir.²⁷ Cüşemî, aktardığı bu rivayetlerden herhangi birini tercih etmemiştir.

4. Cüşemî'nin âyetler arasındaki münasebeti rivayetlerle açıklamasına bir başka örnek de وَلَسْنَا وَشَفَّتَيْنِ . أَلَمْ نَجْعَلْ لَهُ عَيْنَيْنِ . "Ona iki göz, bir dil, iki dudak vermedik mi?"²⁸ âyeti verilebilir. O, "Bu âyet, öncesiyle nasıl irtibatlandırılır?" sorusuna, aktardığı rivayetlerle şu şekilde cevap vermiştir:

a. Bu âyetlerde; "Sen, Allah'ın (c.c.) yarattığı şeyi görmemesini nasıl düşünürsün? Halbuki Yüce Allah ona görmesi için iki göz, konuşması için ise dil ve iki dudak vermiştir." denmektedir.

b. Bu âyetlerin kendinden önce geçen لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي كَبَدٍ "Hiç kuşkusuz biz insanı zahmetli bir hayat için yarattık."²⁹ âyetiyle mükellef kılma açısından münasebeti söz konusudur. Buna göre denmiş olmaktadır ki; biz insanı mükellef kıldık ve ona iki göz vermek suretiyle mükellef olmama gerekçesini ondan kaldırdık. Yani insana iki göz verdik ve bu gözler sayesinde diğer azalarını uyarılmış olduk.

c. Bu âyetlerin kendinden önce geçen أَيْخَسِبُ أَنْ لَنْ يَقْدِرَ عَلَيْهِ أَحَدٌ "O, hiçbir kimsenin kendisine güç yetiremeyeceğini mi sanıyor?"³⁰ âyetiyle münasebeti söz konusudur. Yani denmiş olmaktadır ki; insan, hiçbir kimsenin kendisine güç yetiremeyeceğini nasıl düşünebilir ki? Zira biz onu yarattık ve ona iki göz verdik. Gözleri özel kılan husus, delilleri görebilme yeteneğidir. Dili ve dudakları özel kılan ise insanın onların sayesinde konuşabilmesidir.

d. Bu âyet, daha önce kâfirler hakkında anlatılan olaya delil getirilmiştir. Yüce Allah, görme vasfıyla hayret edilecek gözü, konuşma vasfıyla da hayret edilecek dili yaratmıştır. Allah (c.c.), insanı hidâyete ulaştırmış, fakat onlar cehaletleri sebebiyle küfre girmişlerdir.³¹ Cüşemî, münasebete yönelik aktardığı bu rivayetler arasında bir tercihte bulunmamıştır.

5. Cüşemî'nin âyetler arasındaki münasebeti rivayetlerle açıklamasına bir başka misal de هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَجَعَلَ مِنْهَا "Onun bilgisi Rabbimin katındadır."³³ İLَّا مَا شَاءَ اللَّهُ "Allah'ın dilediği dışında."³⁴ ifadeleri Yüce Allah'ın vahdâniyyet sıfatına delâlet etmekte ve O'na ortak koşulmasını zemmetmekle bir bağlantı kurulmuştur. İkincisi ise إِنَّ "Ben yalnızca uyarıcı ve müjdeleyiciyim."³⁵ ifadesinin devamında Allah'a davet edenlerin vasıfları zikredilmiştir.³⁶

Aynı şekilde Cüşemî, aktardığı bu rivayetler arasında herhangi bir tercihte bulunmamıştır.

Cüşemî, فَلَمَّا أَنْتَهُمَا صَالِحًا جَعَلَا لَهُ شُرَكَاءَ فِيمَا أَنْتَهُمَا فَتَعَالَى اللَّهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ "Fakat Allah onlara kusursuz bir çocuk verince, Allah'ın kendilerine verdiği bu nimet hakkında (sanki nimeti veren Allah değilmiş gibi) O'na ortaklar koşarlar. Allah, insanların ortak koştuğu şeylerden münezzehtir."³⁷ âyetinin münasebeti çerçevesinde "Âyetin takdiri, münasebeti, âyetteki kinevî ifadeler ve zamirlerin nereye râci olduğu?"nu rivayetler ışığında şu şekilde açıklamıştır:

a. Ebû Ali'ye göre, âyetteki جَعَلَا لَهُ شُرَكَاءَ fiilleri Hz. Âdem (a.s.) ile Hz. Havvâ'ya ait değil, جَعَلَا ifadesindeki şirk, kinaye olarak onların torunlarına aittir.

²⁷ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsir*, 2/1244-1245.

²⁸ el-Beled 90/8-9.

²⁹ el-Beled 90/4.

³⁰ el-Beled 90/5.

³¹ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsir*, 10/7417.

³² el-A'râf 7/189.

³³ el-A'râf 7/186.

³⁴ el-A'râf 7/187.

³⁵ el-A'râf 7/188.

³⁶ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsir*, 4/2808.

³⁷ el-A'râf 7/190.

b. Esamm'a göre, âyetler Hz. Âdem ile Hz. Havvâ'dan bahsetmediği gibi onlara atıfta da bulunmaz. O, âyetin Mekkeli müşrikleri muhatap aldığını, Allah'ın (c.c.), Araplara iyi çocuklar verince onların bu çocuklara Abdüluzza, Abdüllât gibi isimler takmak suretiyle Allah'a şirk koştuklarını, dolayısıyla âyetteki bütün ikil zamirlerle, çocuklara bu isimleri takan müşrik Arap ebeveynlerin kastedildiğini söylemiştir.

c. Ebû Müslim'e göre de خَلَقَكُمْ ifadesiyle genel, مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ ifadesiyle³⁸ Hz. Âdem, زَوْجَهَا ifadesiyle Hz. Havvâ, bundan sonraki kısım da Hz. Âdem ile Hz. Havvâ'nın soyundan gelenler kastedilmiştir.³⁹ Cüşemî, bu üç farklı rivayet arasından herhangi birini tercih etmemiştir.

6. Cüşemî, *“Keşke (o helâk edilen beldelerden) bir belde halkı iman edip de imanı kendisine yarar sağlasaydı! Ama Yûnus'un kavmi hariç. Nitekim onlar iman edince dünya hayatındaki zillet azabını üstlerinden kaldırmış ve kendilerine belirli bir süreye kadar yaşama imkânı vermiştik.”*⁴⁰ âyetinin münasebetine dair, “Hz. Yûnus (a.s.) kıssası öncesiyle nasıl irtibatlandırılır?” sorusunu sormuş ve bu soruya da aktardığı şu rivayetlerle cevap vermiştir:

a. Burada, “Azap gelmeden önce nasıl ki inanmayan Yûnus kavmine merhamet edildiyse aynı şekilde müşriklerin de merhamet bulmaları için onları imana teşvik et.” demek istenmiştir. Takdiri ise şu şekildedir: Onlara azap gelmeden önce inanacaklar mıydı? Onların durumları tıpkı Yûnus kavminin durumu gibidir. İman ettiklerinde azap onlardan kaldırılmıştı ve ömürlerinin sonuna kadar hayatlarını sürdürmüşlerdi.

b. Esamm'a göre, öncesiyle “Tıpkı Yûnus kavmindeki gibi azap gelmeden önce iman etmeleri onların yararına değil midir?” şeklinde bir irtibat söz konusudur.

c. Başka bir rivayete göre, bu âyetler arasında kâfirlere va'd açısından bir irtibat söz konusudur.

d. Yine başka bir görüşe göre de bu âyet, Firavun kıssasıyla irtibatlıdır. Çünkü o, azaba uğramadan önce inanmamıştı. Azap geldiğinde ise inanmış ancak imanı kabul edilmemişti. Sanki ona; “Yûnus kavminin inandığı gibi azap gelmeden önce inanmadın öyle mi?” denmiş gibidir.⁴¹ Cüşemî, münasebete dair aktardığı bu rivayetlerden herhangi birini tercih etmemiştir.

7. Cüşemî, bazen sahâbeden gelen rivayetlerle âyetlerin münasebetini açıklamıştır. Meselâ, *“إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَعُوضَةً فَمَا كُنْتُمْ لَهُمْ خَافِيَةً”* *“şüphesiz Allah'ın her hangi bir şeyi, bir sivrisineği, hatta onun da ötesindekini misal vermekten utanıp çekinmez.”*⁴² âyetinin münasebetine dair “en-Nazm” başlığı altında “Buradaki misal öncesiyle nasıl irtibatlandırılır? sorusunu sormuş ve bu soruya cevap olarak İbn Abbas (öl. 68/687-88) ve İbn Mes'ûd'dan (öl. 32/652-53) şu rivayeti aktarmıştır: Bu âyetten önce Yüce Allah, Kur'ân'dan bahsedip Kur'ân ile müşriklere meydan okumuş,⁴³ Kur'ân'ın kendi kelâmı olduğunu vurgulamış ve onun fesahatini zikretmekle de delil getirmiştir. Bu misallerin zikri müşrikler için bir şüphe uyandırınca, Yüce Allah onları tembih maksadıyla bu örnekte yadsınacak bir durumun olmadığını ima etmiştir. Bu rivayetin ardından Cüşemî, “Allah Teâlâ misal vermekten çekinmez ve delil getirme hususunda O'nun için küçük büyük fark etmez. Önemli olan, delil getirmektir.” şeklinde açıklamalarda da bulunmuştur.⁴⁴

8. Cüşemî, *“وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذَكَّرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعَىٰ فِي خَرَابِهَا أُولَٰئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ أَنْ يَدْخُلُوهَا إِلَّا خَائِفِينَ لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ”* *“Allah'ın mescitlerinde O'nun adının anılmasına engel olan ve onların harap olması için çalışandan daha zalim kim olabilir? Aslında bunların oralara ancak korka korka girmeleri gerekir. Böyleleri için dünyada rezillik var, ahirette de onlar için büyük azap vardır.”*⁴⁵ ve *“وَاللَّهُ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُولُوا فَثَمَّ وَجْهَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ”* *“Doğu da Allah'ındır batı da. Nereye dönerseniz Allah'ın zatı oradadır. Şüphesiz Allah (zât ve sıfatlarında) sınırsızdır, her şeyi bilmektedir.”*⁴⁶ âyetleri arasındaki münasebete de değinmiş ve buradaki münasebeti “en-Nazm” başlığı altında birkaç farklı görüşü zikretmekle açıklamıştır. Bunlardan birincisi, Esamm'ın önceki âyette va'd söz konusu

³⁸ Âyette geçen “nefs” kelimesi ilk tefsirlerde Hz. Âdem olarak değerlendirilmiştir. Bk., Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîl-i âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullâh b. Abdulmuhsîn et-Türkî (Kâhire: Dâru Hicr, 2001), 10/617; Kurtubî de bu kelimayı müfessirlerin çoğunun Hz. Âdem olarak değerlendirdiklerini söylemiştir. Bk., Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullâh b. Abdulmuhsîn et-Türkî (Lübân-Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2006), 9/408.

³⁹ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 4/2808-2811.

⁴⁰ Yûnus 10/98.

⁴¹ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 5/3431.

⁴² el-Bakara 2/26.

⁴³ *“Kulumuza indirdiğimiz kitaptan dolayı bir şüphe içinde iseniz onun benzeri bir sûre de siz getirin, Allah'tan başka taptıklarınızı da yardıma çağırın; eğer iddianızda samimi iseniz!”* *“فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ”* *“Bunu yapamazsanız -ki asla yapamayacaksınız- yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten sakının; o, inkârcılar için hazırlanmıştır.”* el-Bakara 2/23-24.

⁴⁴ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/297-298.

⁴⁵ el-Bakara 2/114.

⁴⁶ el-Bakara 2/115.

olunca sonraki âyetle de “Doğu da batı da Allah’ındır. Nerede olursanız olun O, sizinle beraberdir ve sizden habersiz değildir, ifadesi zikredilmiştir.” şeklindeki görüşüdür. İkincisi, bazılarının zikrettiği üzere “Birinci âyetle namaz ve zikir ifadeleri geçince ardından kible ve kiblenin beyanı konusu geldi.” şeklindeki görüştür. Üçüncüsü, Ebû Müslim’in “Bu âyetin Yahudi ve Hıristiyanlara hitap ettiği, onların kiblelerinin farklı yöne doğru olduğu, bu sebeple de aralarında tartışma çıktığı, bunun üzerine *‘Doğu da Allah’ındır batı da.’* âyetiyle onların bu hâllerine adeta bir cevap verildiği.” şeklindeki görüşüdür. Dördüncüsü ise Rummânî’nin “Burada hitap Müslümanlardır. Buna göre âyetle, mescitlerinizi yıkan kişi sizi Allah’ı (c.c.) anmaktan alıkoymasın. Çünkü siz Yüce Allah’ın arzındasınız, doğu da batı da bütün yönler Allah’ındır.” şeklindeki görüşüdür.⁴⁷ Cüşemî, aktardığı bu görüşlerden herhangi birini tercih etmemiştir.

9. Cüşemî, peşi sıra gelen âyetlerin birbirleriyle olan münasebetine dair değerlendirmelerde bulunduğu gibi, aynı âyetin sûredeki diğer başka âyetlerle olan münasebetine dair görüşlere de yer vermiştir. Meselâ müfessir, **الْعَائِدُونَ** **الْحَامِدُونَ** **السَّائِحُونَ** “O tövbe-kârlar, ibadet edenler, hamdedenler, dünyada yolcu gibi yaşayanlar...”⁴⁸ âyetinin hangi âyetle münasebetinin olduğunu aktardığı rivayetlerle şu şekilde açıklamıştır:

a. Ebû Müslim'e göre, *“لَكِنَّ الرُّسُولَ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ جَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ وَأُولَئِكَ لَهُمُ الْخَيْرَاتُ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ”* “Fakat peygamber ve beraberindeki mü'minler mallarıyla, canlarıyla cihat ettiler. İyi ve güzel şeylerin her türlü'sü onların olacaktır, gerçek kurtuluşa erenler de onlardır.”⁴⁹ âyetiyle münasebeti vardır. Ona göre, âyetteki kişilerin özellikleri yirmi dört âyet sonra “O tövbekârlar, ibadet edenler, hamdedenler, dünyada yolcu gibi yaşayanlar...” şeklinde açıklanmıştır.

b. Önceki âyetlerle değil, kendi içindeki *وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ* ifadesiyle bir münasebeti vardır. Buna göre sanki “Mü’minleri müjdele.” denmiş gibidir. Bunun üzerine “Kim o mü’minler?” diye sorulmuş, bu soruya da “*O tövbekeârlar, ibadet edenler, hamdedenler, dünyada yolcu gibi yaşayanlar...*” şeklinde onların özelliklerinin zikredilmesiyle cevap verilmiştir.

c. Bir önceki âyette geçen الْجَنَّةَ بِأَنَّ لَهُمْ فِيهَا مَا يَشَاءُونَ مِنْ ثَمَرَةٍ إِذَا هُمْ فِيهَا وَإِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَهُمْ فِيهَا جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ وَبِهِمْ نِسَاءٌ كَانُوا مَعَهُ عَلَى الْحَقِّ مُوقِنِينَ لِقَائِ اللَّهِ أَزْوَاجًا”⁵⁰ ifadesiyle münasebeti vardır. Buna göre Yüce Allah, cenneti vermek üzere canlarını satın aldığı kişilerin özelliklerini bir sonraki âyette açıklamıştır. Cüşemî, bu rivayetleri aktardıktan sonra rivayetlere yönelik değerlendirmede bulunmamış, bunlardan herhangi birini de tercih etmemiş, ancak “Mü’min ve münaфіkların zikri geçince, Allah (c.c.) mü’minlerin vasıflarını beyan etmiş ve onların bu vasıflarına yönelik bir misal vermiştir.” şeklinde kendi görüşünü belirtmiştir.⁵¹

10. Cüşemî, bazen de peşi sıra gelen âyetleri grup halinde değil de ayrı ayrı tefsir etmiş ve bu âyetlerin birbirleriyle münasebetini açıklamıştır. Buna art arda gelen قَدِيرٌ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ “Biz bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak, mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz. Bilmez misin ki Allah her şeye kâdirdir.” كَلَّمَ “Am tridun an tselu rusulakum kama silu musu min qibl waman yibdel alkufra” “Yine bilmez misin ki göklerin ve yerin mülkiyet ve hükümlanlığı yalnız Allah’ındır. Sizin için Allah’tan başka ne bir dost ne de yardımcı vardır.” ve بِالْإِيمَانِ فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ السَّبِيلِ “Yoksa daha önce Mûsâ’ya sorulduğu gibi siz de peygamberinize sorular sormak mı istiyorsunuz? Kim imanı küfre değışirse şüphesiz dosdoğru yoldan sapmış olur.”⁵² âyetleri örnek olarak verilebilir. Zira son âyetin konusu peygamberlere sorulan sorular iken, önceki âyetlerin konusu nesh ile ilgilidir. Müfessir, “en-Nazm” başlığı altında son âyetin önceki âyetlerle bağlantısını izah etmiş ve bu hususta birçok görüşü zikretmiştir. Bunlardan birincisi, bu âyetlerde Allah’ın tedbirinden bahsedilmektedir. Şöyle ki; hükmü kaldırılan âyetlerle alakalı olarak insanların tercihte bulunmaması, Allah’ın yasaklarının kabul edilmesi ve bu yasaklara razı olunması gerektiği ifade edilmiştir. Âyetler arası uyum dikkate alındığında ise sanki “Allah’ın hükmü kaldırma tercihindan razı değilsen, o zaman âyetleri ve muhal olan şeyleri tercih etme.” denilmektedir. Zira Allah (c.c.), insanların yararına olan ne ise onu getirir ve hiç kimsenin ona itiraz hakkı da yoktur. Cüşemî, bu görüşün Rummânî’den geldiğini söylemiştir. İkincisi, Ebû Müslim’den gelen şu görüştür: Önceki âyetlerde birtakım yasaklar geçti. Eğer teslim olmaz da sorulmayacak şeyleri sorarsanız, Hz. Mûsâ’nın kavminin durumuna düşersiniz. Denildiğine göre âyetin bir takdiri de şöyledir: Yüce Allah, önceki âyetlerde emir ve yasaklarını bildirdikten sonra bu âyette sormaktadır ki; “Size emrettiğimi mi yapacaksınız, yoksa sizden önce Mûsâ’nın kavminin yaptıklarını mı yapacaksınız?” Üçüncüsü, âyette Yahudilere hitap edilmiştir. Yani Allah Teâlâ, Yahudileri daha önce ihtar ettiği gibi hükmü kaldırılan âyetleri tercih etmeleri ve çirkin fiilleri işlemeleri sebebiyle onları sonraki âyetlerde yine ayıplamıştır.⁵³ Müfessir, münasebete dair aktardığı bu rivayetlere yönelik herhangi bir tercihte bulunmamıştır.

⁴⁷ Hâkim el-Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/561.

⁴⁸ et-Tevbe 9/112.

⁴⁹ et-Tevbe 9/88.

⁵⁰ et-Tevbe 9/111.

⁵¹ Hâkim el-Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 5/3271.

⁵² el-Bakara 2/106-108.

⁵³ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/544.

11. Cüşemî, bazen “en-Nazm” başlığı altında âyetin münasebetini vermiş, bununla birlikte “el-Ma'nâ” başlığı altında da âyetin münasebetine dair açıklamalarda bulunmuştur. Meselâ, “en-Nazm” başlığı altında وَلَقَدْ أَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ آيَاتٍ مُبَيِّنَاتٍ وَمَثَلًا مِّنَ الدِّينِ خَلَوْا “Size, gerektiği gibi açıklayan âyetler, sizden önce gelip geçenlerden misaller ve kötülükten sakınanlar için öğütler indirdik.”⁵⁴ ve “اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ كَمِشْكُوهَ فِيهَا مِصْبَاحٌ” “Allah göklerin ve yerin nûrudur. Onun nûrunun misali, içinde kandil bulunan bir kandilliktir.”⁵⁵ âyetleri arasındaki münasebeti, her iki âyette de yer alan misallerden hareketle açıklamıştır. Müfessir, bu konuda gelen iki farklı görüşü aktarmıştır. Bunlardan birincisi, her iki âyet misallerle birleşir. Çünkü Yüce Allah, bir önceki âyette fayda veren maslahatları zikretti, şeriatları öğretti. Sonraki âyette ise göklerin ve yerin menfaatinin Allah’tan olduğunu beyan etti. Çünkü “nûr” ismi kulların faydası için kullanılır. İkincisi ise bu iki âyet sebep sonuç açısından birbirleriyle irtibatlıdır. İlk âyette Yüce Allah, sizi günahlardan engelleyen apaçık âyetleri indirdi ki bu âyetlerle size hidâyet verdi. Çünkü Allah Teâlâ yerdekilere ve göktekilere hidâyet verendir. Bu özelliğiyle O, bir nûrdur. Dolayısıyla birinci âyet sebep, ikinci âyet ise sonuçtur. Cüşemî, âyetin münasebetini “en-Nazm” başlığı altında bu şekilde açıkladıktan sonra, “el-Ma'nâ” başlığı altında da âyetin münasebetine dair açıklamalarda bulunmuştur. O, burada وَأَنْزَلْنَا فِيهَا آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ “Onun içinde apaçık âyetler gönderdik.”⁵⁶ âyeti geçince Allah’ın (c.c.), mükellef olanları hidâyete ulaştırmak için o âyeti indirdiğini, O’nun aynı zamanda göklerde bulunanlara da hidâyet verdiğini, bunun ise dinî ve dünyevî faydalardan olduğunu belirtmiştir. Müfessir, bunun üzerine Allah Teâlâ’nın اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ “Allah göklerin ve yerin nûrudur.”⁵⁷ âyetini indirdiğini söylemiş,⁵⁸ buradan hareketle de Yüce Allah’ın göklerin ve yerin nûrudur, ifadesindeki “nûr” ile göklere ve yere hidâyet veren anlamının kastedildiğini ima etmiştir.

12. Cüşemî, bazen “en-Nazm” başlığını açmamış, fakat âyetlerin münasebetini “el-Ma'nâ” başlığı altında açıklamıştır. Meselâ, يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقُولُوا رَاعِنَا وَقُولُوا انظُرْنَا وَاسْمَعُوا وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ أَلِيمٌ “Ey iman edenler! ‘Râinâ!’ demeyin; ‘unzurnâ’ deyin ve iyi dinleyin. Kâfirler için elem verici bir azap vardır.”⁵⁹ âyetini münasebet açısından değerlendirmiş, “râinâ” demeyin; “unzurnâ” deyin ifadesini, önceki âyetlerde geçen Yahudilerin sihir yapmalarının yasaklanmasıyla irtibatlandırmıştır. Müellif, aynı şekilde burada da onların bazı kelimeleri kullanmalarının yasaklandığını belirtmiştir. Müfessir, yukarıda açıkladığımız Bakara sûresi 106. ve 108. âyetlerdeki yasakların devam ettiğini ifade etmiş, bu yasaklara uyulmasının gerekli olduğunu söylemiştir.⁶⁰ Yine o, وَلِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ “Doğu da Allah’ındır batı da. Nereye dönerseniz Allah’ın zâtı oradadır. Şüphesiz Allah (zât ve sıfatlarında) sınırsızdır, her şeyi bilmektedir.”⁶¹ “وَقَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ بَلْ لَّهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلٌّ لَّهُ قَانِتُونَ” “Allah çocuk edindi” dediler. Hâşâ! O bundan münezzehtir. Bilâkis, göklerde ve yerde ne varsa yalnız O’nundur. Hepsî de O’na boyun eğmişlerdir.”⁶² âyetleri arasındaki münasebeti “el-Ma'nâ” başlığı altında “Yüce Allah, Yahudilerin kibleye yönelik ifadelerine cevap verince, aynı şekilde tevhide yönelik ifadelerine de cevap vermiştir.” şeklinde açıklamıştır.⁶³

1.2. Sûreler Arası Münasebet

Cüşemî, âyetler arasında olduğu gibi sûreler arasında da münasebetin bulunduğunu iddia etmiştir. Buradan hareketle müfessir, âyet ve sûrelerin tertibinin sahâbe içtihadı ile değil tevkîfî olduğu görüşünü savunmuştur. Ona göre, bazıları sûrelerin tertibinin içtihadî olduğunu söylemiş olsalar da bu konuda kayda değer bir ihtilaf yoktur.⁶⁴

Müfessir, tefsirine başlamadan önce sûrenin başında münasebete dair bilgiler vermiş, ayrıca sûrelerin isimlerini, âyet sayılarını ve faziletlerini de bu bölümde zikretmiştir. Fakat sûreler arası münasebeti açıklarken bazı âyetlerde olduğu gibi “en-Nazm” başlığını açmamış ve genellikle kısa bir açıklamayla yetinmiştir.

Cüşemî, sûreler arası münasebeti, çoğunlukla bir sûre hangi konuyla bitmişse onu takip eden sûrenin de aynı konuyla başladığını söyleyerek açıklamıştır. Meselâ, Bakara sûresinin tevhid ve iman ile bittiğini, Âl-i İmrân sûresinin de aynı şekilde tevhid ve iman ile başladığını söylemiştir.⁶⁵ Müfessir, Âl-i İmrân sûresinin emir ve takvâ ile nihayete erdiğini, Nisâ sûresinin de emir ve takvâ

⁵⁴ en-Nûr 24/34.

⁵⁵ en-Nûr 24/35.

⁵⁶ en-Nûr 24/1.

⁵⁷ en-Nûr 24/35.

⁵⁸ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 7/5199.

⁵⁹ el-Bakara 2/104.

⁶⁰ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/533.

⁶¹ el-Bakara 2/115.

⁶² el-Bakara 2/116.

⁶³ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/563.

⁶⁴ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/286.

⁶⁵ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 2/1091.

ile başladığını, sanki “Allah’ın emrine muhalefet etmekten sakının, haddinizi aşmayın.” ifadeleriyle sûrenin bittiğini, sonraki sûrenin de aynı ifadelerle başladığını beyan etmiştir.⁶⁶ Cüşemî, A’râf sûresinin Hz. Peygamber’in (s.a.v.) isminin zikriyle tamamlandığını, Enfâl sûresinin de yine onun zikriyle başladığını söylemiştir. O, ayrıca bu konuda A’râf sûresinin mü’minlerin ve meleklerin zikriyle tamamlandığını, Enfâl sûresinin ise mü’minlerin zikri ve bütün ihtişamıyla meleklerin mü’minlere yardımıyla başladığını belirten bir görüşü de aktarmıştır.⁶⁷ Müfessir, Berâe/Tevbe sûresinin Hz. Peygamber’in (s.a.v.) ve ona indirilen Kur’ân’ın zikriyle sona erdiğini, aynı şekilde Yûnus sûresinin de Hz. Peygamber’in (s.a.v.) ve Kur’ân’ın zikriyle başladığını,⁶⁸ İbrâhîm sûresinin Kur’ân’ın zikriyle nihayete erdiğini, Hicr sûresinin de Kur’ân’ın zikriyle başladığını,⁶⁹ Hicr sûresinin kâfirlere vaîd ile sona erdiğini, Nahl sûresinin ise aynı şekilde kâfirlere vaîd ile başladığını söylemiştir.⁷⁰

Cüşemî, Nûh sûresi ile Cin sûresi arasındaki münasebeti, adeta inanmayıp yanlış yola girmiş insanları kendilerine örnek alanlara karşı, bu hataya düşmeyen cinlerin örnek gösterildiğini söyleyerek açıklamıştır. Müfessir, Nûh sûresinde Nûh kavminin peygamberlerine değil de inkâr eden, sapmış ve küfürde ileri gidenlere tabi olanların anlatıldığını, Cin sûresine de cinlerin kâfirlere tabi olmadıkları zikredilerek başladığını söylemiştir.⁷¹

Cüşemî, bazen iki sûre arasındaki münasebete dair birden fazla rivayeti aktarmıştır. Meselâ, En’âm sûresi ile A’râf sûresi arasındaki münasebeti, aktardığı rivayetlerle şu şekilde açıklamıştır: Birincisi, En’âm sûresi rahmet âyetiyle sona erince, A’râf sûresi de dinlerini öğrendikleri kitabın indirilmesinin insanlar için bir rahmet olduğu şeklindeki ifadeyle başlamıştır. İkincisi, En’âm sûresinin *وَهَذَا كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ مَبَارَكٌ* “Bu indirdiğimiz mübarek bir kitaptır.”⁷² âyeti ile A’râf sûresinin *كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ* “Bu sana indirilen bir kitaptır.”⁷³ âyeti arasında bir münasebet kurulmuştur. Üçüncüsü ise En’âm sûresi va’ d ve vaîd ile tamamlanınca, A’râf sûresi de Hz. Peygamber’i (s.a.v.) teselli amacıyla, helâk edilen milletlerin zikriyle başlamıştır.⁷⁴ Müfessir, aktardığı bu rivayetlerden herhangi birini tercih etmemiştir.

Cüşemî, bazı sûreler arasındaki münasebeti vaîd sonrası Hz. Peygamber’e (s.a.v.) verilen teselli şeklinde açıklamıştır. Yani ona göre, bir sûre vaîd ile tamamlanmakta takip eden sûre de teselli ile başlamaktadır. Meselâ, Furkân sûresinin imanı terk edenlere karşı vaîd ile yani “Eğer onların duası olmasaydı onlara değer verilmezdi.” ifadeleriyle tamamlandığını, takip eden Şuarâ sûresinin ise onların bu tutumları sebebiyle Hz. Peygamber’in (s.a.v.) kendisini helâk etmemesi gerektiğini, Allah’ın onları cezalandıracağını, bütün bu olumsuzluklara karşı onu teselli amacıyla sûrenin peygamberler kıssasıyla başladığını belirtmiştir.⁷⁵ Müfessir, Kasas sûresinin va’ d ve vaîd ile tamamlandığını, devamında gelen Ankebût sûresinin de bunu gerçekleştirmekle başladığını söylemiştir. Cüşemî, bu konuya dair “Yüce Allah mükellef kıldığı kişilerin yakalarını kolay kolay bırakmamıştır. Dolayısıyla iki sûrenin arası bu şekilde bağlanmıştır.” şeklinde açıklamalarda da bulunmuştur.⁷⁶

Cüşemî, bazı sûrelerin bir önceki sûrenin sonunda geçen âyeti açıklamakla başladığını söylemiştir. Meselâ, Yûnus sûresi *وَأَنْبِئْ مَا* *يُوحَىٰ إِلَيْكَ* “Sana ne vahyedilirse ona uy.”⁷⁷ âyeti ile nihayete erince, devamında gelen Hûd sûresinin ise bu âyeti açıklamakla başladığını belirtmiştir. Müfessir, bu şekilde kurulan münasebetin âyetleri tafsil ettiğini ve sağlamlaştırdığını, bunun da âyetlerin Allah (c.c.) katından olduğuna delâlet ettiğini savunmuştur.⁷⁸ Müellif, Nahl sûresinin Yüce Allah’ın Hz. Peygamber’in zikri, ona sabır ve yardım konusundaki vaadiyle sona erdiğini, İsrâ (Beni İsrail) sûresinin de Hz. Peygamber’in (s.a.v.) mu’cizesinin açıklanmasıyla ve onun Mescid-i Aksâ’ya gece yürüyüşünün anlatılmasıyla başladığını söylemiştir.⁷⁹ Cüşemî, sûreler arası münasebete dair şu açıklamalarda da bulunmuştur: Hac sûresi ibadet ve hayırlı fiillerin emriyle nihayete erince, devamındaki Mü’minûn sûresi de bu ifadelerin açıklanmasıyla başlamıştır. Yani felaha bu ibadetlerle ve hayırlı fiillerle ulaşılır, denmek istenmiştir.⁸⁰ Mü’minûn sûresi 115. âyetiyle yani “Boş yere yaratmadı, aksine emir ve nehiy için onları yarattı.”

⁶⁶ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi’l-tesfîr*, 2/1441.

⁶⁷ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi’l-tesfîr*, 4/2839.

⁶⁸ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi’l-tesfîr*, 5/3307.

⁶⁹ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi’l-tesfîr*, 6/3917.

⁷⁰ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi’l-tesfîr*, 6/3993.

⁷¹ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi’l-tesfîr*, 10/7107.

⁷² el-En’âm 6/92.

⁷³ el-A’râf 7/2.

⁷⁴ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi’l-tesfîr*, 4/2491.

⁷⁵ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi’l-tesfîr*, 7/5337.

⁷⁶ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi’l-tesfîr*, 8/5541.

⁷⁷ Yûnus 10/109.

⁷⁸ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi’l-tesfîr*, 5/3447.

⁷⁹ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi’l-tesfîr*, 6/4143.

⁸⁰ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi’l-tesfîr*, 7/5017.

ifadeleriyle tamamlanınca, Nûr sûresi de emir ve nehyi zikretmek ve şeriatı beyan etmekle başlamıştır.⁸¹

Cüşemî, sûreler arasındaki münasebeti bazen kıssalar arası bağlantı ile açıklamıştır. Meselâ, Hûd sûresinin kıssa zikriyle tamamlandığını, -ki bu sûrede peygamber kıssaları zikredilmiştir- takip eden Yûsuf sûresinin de “Kıssa Allah'ın indirdiği Kur'ân âyetleriyle. İşte bu Yûsuf ve kardeşlerinin kıssasıdır. Yüce Allah onların haberlerini bu sûredeki kıssada anlatmıştır.” şeklinde başladığını belirtmiştir.⁸² Müfessir, Yûsuf sûresinin peygamberlerin zikri ve onların kıssalarıyla tamamlandığını, Ra'd sûresinin de “İşte bunlar Kur'ân'ın âyetleridir ve onları Yüce Allah indirmiştir.” ifadeleriyle başladığını söylemiştir.⁸³

Cüşemî, Tâhâ sûresinin مَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لِتَشْقَى طه. “Tâhâ, Biz Kur'ân'ı sana mutsuz olasın diye indirmedik.”⁸⁴ âyetiyle, Meryem sûresinin فَانْمَا يَسْرَتْهُ بِلِسَانِكَ بِسَانِكَ “Biz Kur'ân'ı senin dilinle kolay anlaşılır kıldık.”⁸⁵ âyeti arasında anlam ilişkisi kurulduğunu belirtmiştir. Müfessir, ayrıca Meryem sûresinin, Kur'ân'ın Hz. Peygamber'e (s.a.v.) indirilişi, onun diline kolay kılınışı, muttakilere müjde, kâfirlere uyarı ile tamamlandığını, devamındaki Tâhâ sûresinin ise üzüntü verici ifadelerle değil mutluluk verici ifadelerle başladığına dair bir rivayeti de aktarmıştır.⁸⁶

Cüşemî, Alak sûresi ile Kadr sûresi arasındaki münasebeti ise Ebû Müslim'den gelen bir rivayetle açıklamıştır. O, Ebû Müslim'in bu iki sûreye dair “Yüce Allah İkra' (Alak) sûresinde Kur'ân'ın kıraatini ve beyanının yüceliğini zikredince, devamındaki Kadr sûresinde de onun Kadir gecesi indiğini ifade etmiştir.” şeklindeki görüşünü nakletmiştir. Müfessir, bu konuda başka bir rivayeti de şu şekilde aktarmıştır: İkra' sûresinin sonunda secde ve Allah'a (c.c.) yaklaşma emredilince, bu Kadr sûresiyle birleştirildi. Muhakkak O'na yaklaşmak böyle gece ve gündüzlerde artar. Sanki genel şartlarda O'na yaklaş, özel olarak da Kadir gecesi O'na yaklaş, denmiş gibidir.⁸⁷

1.3. Sûre İçi Münasebet Bütünlüğü

Cüşemî, bazen bir sûrenin âyetlerini münasebet açısından tek bir paydada/ifadede birleştirmiştir. Müfessirin bu yaklaşımını Fâtiha sûresinde görmek mümkündür. O, bu sûredeki âyetlerin münasebetini “en-Nazm” başlığı altında iki farklı rivayetle şu şekilde açıklamıştır:

1. Fâtiha sûresi الْحَمْدُ لِلَّهِ “Hamd Allah'a mahsustur.” ifadesi çerçevesinden değerlendirilmiştir. Sûre hamd üzerine tertip edilmiştir. Sanki kişi Yüce Allah'a hamd edecekse besmele ile başlaması gerekir. Çünkü Allah (c.c.) âlemlerin rabbidir. Hamd konusunda madem ki rahmândır rahîmdir, o takdirde O'na itaat etmek vaciptir. O, Hamd üzerine mükâfat vermek için din gününün sahibidir. Bizler bu hamd ile O'na ibadet eder, hamde kıyam etmek için O'ndan yardım dileriz. Yüce Allah'tan, bizi hamd yolunda sabit kılmasını dileriz. Çünkü hamd yolu, nimet verdiği kişilerin yoludur ki, onlar O'na karşı yapılması vacip olan hamdi yerine getirmişlerdir. O hamd yolu gazaba uğrayanların yoluna değil, çünkü onlar hamdi terk etmişlerdir. Sapıtmuşların yoluna değil, çünkü onlar da hamd etmekten yüz çevirmişlerdir.

2. Hamd Allah'a aittir. Çünkü O, mahlukâtı yaratandır, rızık verendir ve kıyamet günü onları bağışlayandır. Zira, mülkün sahibi O'dur. İşte bu sıfatın sahibine hamd etmek vaciptir. Bunun için sadece O'na ibadet ederiz ve her işimizde O'ndan yardım dileriz. En önemli görevimiz olan hak yol üzere sebat etmemizde bize yardım etmendir. Bu yol ise peygamberlerin yoludur, kâfirlerin yolu değildir.⁸⁸

Cüşemî'nin *et-Tehzîb fi't-tefsîr* isimli eserini incelediğimizde, Bakara sûresine dair münasebet konusunun bir hayli yer tuttuğunu görmekteyiz. O, neredeyse sûrenin bütün âyetleri arasındaki anlam ilişkisini kurmuş ve bu çerçevede açıklamalarda bulunmuştur. Müfessir; Fâtiha sûresinde الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ “doğru yol” ifadesi zikredilince, Bakara sûresine de الَمْ harfleriyle (hurûf-ı mukattaa) başladığını, bu harflerle de Kur'ân'ın kastedildiğini, dolayısıyla Bakara sûresine doğru yolun kaynağı olan Kur'ân'ın ismi ile başladığını söylemiştir. Müellif, bu sûreye kitabın ve ona iman edenlerin zikriyle başladığını, sonra ona inananların, daha sonra da münafıkların zikriyle devam edildiğini, bunun ise en güzel tertip olduğunu belirtmiştir.⁸⁹

Cüşemî, Bakara sûresinde farklı yerlerdeki âyetleri de münasebet açısından irtibatlandırmıştır, bu konuda yer yer farklı sûredeki

⁸¹ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 7/5107.

⁸² Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 5/3589.

⁸³ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 5/3733.

⁸⁴ Tâhâ 20/1-2.

⁸⁵ Meryem 19/97.

⁸⁶ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 6/4627.

⁸⁷ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 10/7485.

⁸⁸ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/218.

⁸⁹ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/220-243.

bir âyetle de anlam ilişkisi kurmuştur. Meselâ, *سَلِّ بَنِي إِسْرَآئِيلَ كَمَا آتَيْنَاهُمْ مِنْ آيَةٍ بَيِّنَةٍ وَمَنْ يُبَدِّلْ نِعْمَةَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُ فَإِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ* “İsrâiloğullarına sor: Onlara nice apaçık âyet verdik! Kim Allah’ın nimetini kendisine geldikten sonra değiştirirse bilsin ki Allah cezalandırmada çok şiddetlidir.”⁹⁰ âyetinin münasebetine dair “en-Nazm” başlığı altında, Allah Teâlâ, sûrenin başında tevhid inancının gerekliliğini, yeniden dirilmeyi, Kur’ân’ı ve ona iman etmeyi emretmiştir, şeklinde açıklamıştır. Müfessir, ayrıca ... *بَا* *سَلِّ بَنِي إِسْرَآئِيلَ كَمَا آتَيْنَاهُمْ مِنْ آيَةٍ بَيِّنَةٍ وَمَنْ يُبَدِّلْ نِعْمَةَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُ فَإِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ* “Ey insanlar! Rabbinize kulluk edin....”⁹¹ âyetini zikretmiş, ardından Hac sûresinde geçen “Ey insanlar! Öldükten sonra dirileceğinizden kuşku duyuyorsanız şunu unutmayın ki, biz sizi topraktan, sonra nutfeden, sonra alakadan, sonra belli belirsiz et parçasından yarattık ki size (kudretimizi) açıkça gösterelim; ve biz dilediğimizin rahimlerde belirli bir vakte kadar kalmasını sağlarız, sonra sizi bebek olarak çıkarırız, ki daha sonra yetişkinlik çağınıza erişesiniz. İçinizden kimi erken vefat ettirilirken kimi de önceden bildiklerini bilmez hale gelinceye kadar ömrün en düşkün çağına eriştirilir. Öte yandan yeryüzünü kupkuru ve cansız görürsün; üzerine yağmur indirdiğimizde ise (bir de bakarsın) canlanıp kabarıp ve her cinsten güzel bitkiler çıkarır”⁹² âyetiyle inanmaları için delil getirildikten sonra İsrailoğullarına hitap edildiğini, onların kıssalarının anlatıldığını, kitaplarında İslâm’ın ve Hz. Peygamber’in (s.a.v.) müjdelendiğini, sonra da İslâm şeriatlarının, kiblenin neshinin, mü’min, kâfir, münafık arasındaki farkların, va’d ve va’idin, emir ve yasakların zikredildiğini belirtmiştir. Müellif, daha sonra da *هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَهُمُ اللَّهُ فِي ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ وَالْمَلَائِكَةُ وَقُضِيَ الْأَمْرُ وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ* “Onlar, ille de Allah’ın ve meleklerin, bulutların gölgeleri arasından çıkıp gelmesini ve işin bitirilmesini mi bekliyorlar! Bütün işler Allah’a dönecektir!”⁹³ âyetiyle, onların iman etmeyi ağırdan aldıklarının, yani bunca delillerin ardından inanma konusunda hâlâ beklemelerinin ancak azabın gelmesini beklemek anlamına geleceğinin vurgulandığını söylemiştir. Cüşemî, sonra onların imanı terk etmelerinin delil yetersizliğinden, zorluktan ve mu’cize eksikliğinden değil, tabiatlarının kötülüğünden ve iki yüzlü olmalarından kaynaklandığını ifade etmiştir. Müfessir, İsrailoğullarının Hz. Peygamber’e (s.a.v.) önceden vuku bulmuş bazı olayları sorduklarını, bunun üzerine Allah Teâlâ’nın da *سَلِّ بَنِي إِسْرَآئِيلَ كَمَا آتَيْنَاهُمْ مِنْ آيَةٍ بَيِّنَةٍ وَمَنْ يُبَدِّلْ نِعْمَةَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُ فَإِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ* “İsrâiloğullarına sor: Onlara nice apaçık âyet verdik.”⁹⁴ âyetindeki soruyu Hz. Peygamber’in (s.a.v.) İsrailoğullarına sormasını istediğini belirtmiştir.⁹⁵

Cüşemî, Kevser sûresinin tefsirinde de “en-Nazm” başlığını açmış ve “Bu sûrenin âyetleri arasında mâna itibarıyla nasıl bir münasebet kurulur?” sorusunu sormuş, bu soruya da âyetlerin, “Biz sana çok fazla hayır verdik. Bu sebepten dolayı şükür için namaz kıl, kurban kes ve sabret. Eğer bunları yapmazsan sana verdiklerimizi alırız.” takdirinde olduğunu söyleyerek cevap vermiştir. Ayrıca müfessir bu konuda “Biz sana birçok hayır verdik. Bayramlarda kurban kesenler, namaz kılanlar için şeriatlar ve düşmanların helâk edilmesi, verdiğimiz bu hayırlardandır.” şeklindeki bir rivayeti de aktarmıştır.⁹⁶ Görüldüğü üzere Cüşemî, sûre bütünlüğü içerisinde münasebeti belli bir insicama göre açıklamaya çalışmış, sûre içerisindeki âyetleri birbiriyle bağlantılı olarak tefsir etmiştir.

1.4. Cüşemî’nin İhtilaflarda Münasebet Kriterine Başvurması

Cüşemî, münasebet konusuna o kadar önem vermiştir ki mânası üzerine ihtilaf edilen âyetlerle ilgili tercihinin bazen münasebet kriterine göre yapmıştır. Meselâ, *إِنَّ الَّذِينَ يُؤْذُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ لَعَنَهُمُ اللَّهُ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَأَعَدَّ لَهُمْ عَذَابًا مُهِينًا* “Allah’ı ve resulünü incitenleri Allah, dünyada ve ahirette lânetlemiş ve onlar için alçaltıcı bir ceza hazırlamıştır.”⁹⁷ âyetinde geçen *يُؤْذُونَ اللَّهَ* “Allah’ı incitenler” ifadesine dair farklı görüşleri aktarmıştır. Müfessir, Ebû Ali’nin bu ifadeyle asıl maksadın Allah dostlarını ve O’nun veli kullarını incitmektir, şeklindeki görüşünü kabul etmemiş, bunu da bir sonraki âyette mü’minlerden bahsediliyor olmasına bağlamıştır.⁹⁸ Yani Cüşemî, Ebû Ali’nin bu görüşünü âyetler arası münasebete aykırı olduğu gerekçesiyle kabul etmemiştir.

Cüşemî, âyetlerin nüzûl sebepleriyle ilgili meydana gelen ihtilaflarda da bazen münasebet kriterine göre tercihte bulunmuştur. Meselâ, *وَأَسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ وَإِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ* “Sabır ve namazla Allah’tan yardım isteyin. Şüphesiz bunlar, Allah’a huşû ile boyun eğenlerden başkasına ağır gelir.”⁹⁹ âyetinin nüzûl sebebiyle ilgili iki farklı rivayeti aktarmıştır. Bunlardan birincisi, buradaki hitabın Yahudilere olduğu, âyetin de onlar hakkında indiği şeklindedir. İkincisi ise Ebû Ali’den gelen rivayete göre, hitabın Müslümanlara döndüğü yönündedir. Cüşemî, âyetin öncesi ve sonrasındaki hitabın Ehl-i kitaba yönelik olmasından hareketle

⁹⁰ el-Bakara 2/211.

⁹¹ el-Bakara 2/21.

⁹² el-Hac 22/5.

⁹³ el-Bakara 2/210.

⁹⁴ el-Bakara 2/211.

⁹⁵ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzib fi’t-tefsîr*, 1/850-851.

⁹⁶ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzib fi’t-tefsîr*, 10/7565.

⁹⁷ el-Ahzâb 33/57.

⁹⁸ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzib fi’t-tefsîr*, 8/5765.

⁹⁹ el-Bakara 2/45.

birinci rivayetin tercihe şayan olduğunu söylemiştir.¹⁰⁰ Yine Cüşemî, *فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ يَكْتُمُونَ الْكِتَابَ بِأَيْدِيهِمْ ثُمَّ يَقُولُونَ هَذَا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ لِيُشْتَرَوْا* "Elleriyle kitap yazıp sonra onu az bir bedel karşılığında satmak için, 'Bu Allah'ın katındandır.' diyenlere yazıklar olsun! Elleriyle yazdıkları yüzünden vay hâline onların! Ve yapıp ettikleri yüzünden vay hâline onların!"¹⁰¹ âyetinin münasebetiyle ilgili İbn Abbas, Esamm, Ebû Ali, Ebû Müslim ve müfessirlerden bir gruba göre halka karşı kitabı tahrif eden Yahudi hahamları ve ulemâları hakkında; Ebû Malik'e göre ise kitaplarında Hz. Peygamber'e (s.a.v.) dikkat çeken özellikleri değiştiren katipler hakkında indiğine dair iki farklı rivayeti aktarmıştır. Cüşemî, bu iki farklı rivayetten sözün akışını ve düzenini dikkate alarak ilk zikredilenin yani âyetin kitabı tahrif eden Yahudi hahamları ve ulemâları hakkında indiğine dair rivayeti tercih etmiştir.¹⁰²

Cüşemî, kıraatlere dair meydana gelen ihtilaflara yönelik de bazen münasebet kriterine göre tercihte bulunmuştur. Meselâ, *وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَوةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ* "Kısta sizin için hayat vardır, ey akıl sahipleri, umulur ki sakınırsınız."¹⁰³ âyetindeki *الْقِصَاصِ* kelimesinin *فِي* şeklinde de okunduğunu, bu kıraatin icmâya muhalif olduğunu belirtmiş ve âyetin öncesiyle uyumlu olmadığını gerekçe göstererek bu okuyuşun câiz olmadığını söylemiştir.¹⁰⁴ Ayrıca müfessir, *وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ مِنْ ذَكَرٍ أَوْ اُنْثَى* "Erkek olsun, kadın olsun her kim iman etmiş olarak dünya ve âhiret için yararlı iyi işler yaparsa işte onlar da cennete girerler ve zerre kadar haksızlığa uğratılmazlar."¹⁰⁵ âyetinde geçen *يَدْخُلُونَ* Ebû Ca'fer (öl. 130/747), İbn Kesîr (öl. 120/738), Ebû Amr (öl. 154/771) ve Âsım'ın (öl. 127/745) râvisi Ebû Bekr'in (öl. 193/809) Meryem sûresinde olduğu gibi meçhul, diğer kıraat imamlarının ise malum şekliyle okuduklarını söylemiş, kendisi de bu kelimenin devamında gelen *لَا يُظْلَمُونَ* ifadesiyle muvafık ve daha anlaşılır olması, anlam itibarıyla da iman edenlerin cennete gireceklerine delâlet etmesi sebebiyle meçhul okunan kıraati tercih etmiştir.¹⁰⁶

Sonuç

Günümüze kadar gelen tefsirlerin bazılarında âyetler ve sûreler arası münasebet ele alınmışken bazılarında ise bu meseleye değinilmemiştir. Bu bağlamda âyetler ve sûreler arasındaki münasebeti işleyen ilk tefsirin Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı olduğu iddia edilmiştir. Ancak Cüşemî'nin *et-Tehzîb fi't-tefsîr* isimli eseri incelendiğinde bu bilginin doğru olmadığı ve güncellenmesi gerektiği anlaşılmıştır. Zira Cüşemî, tefsirinde münasebet konusunu hem âyetler hem de sûreler bazında detaylı bir şekilde ele almıştır. Müfessir, sûrelerin başında, tefsirine başlayacağı sûre ile bir önceki sûreyi anlamsal olarak irtibatlandırmıştır. Aynı şekilde tefsirini yapacağı âyetlerin de önceki âyetlerle mutlaka anlamsal bağına kurmuştur. O, sûre içerisindeki âyetlerin belli bir insicama göre tertip edildiğini ve bunda da bazı faydaların olduğunu savunmuştur. Müellif, çoğunlukla âyetler arası münasebeti "en-Nazm" başlığı altında vermiştir. Bunlara ilave olarak o, âyetlerin ve sûrelerin münasebetinden hareketle Mushaf tertibinin içtihadî değil, tevkîfî olduğu görüşünü benimsemiştir. Yine Cüşemî, âyetin nüzûl sebebine veya sebeplerine yönelik meydana gelen ihtilafların çözümünde ya da bu ihtilaflar arasında yaptığı tercihlerin birçoğunda münasebet kriterine başvurmuştur. Müfessir, sadece âyetlerin nüzûl sebeplerine yönelik ihtilaflarda değil, kıraat ve mâna ihtilaflarında da bazen münasebet kriterine başvurmuştur.

Cüşemî, tefsirinde münasebete ilişkin değerlendirmelerini mümkün mertebe rivayetlerle yapmıştır. Bu çerçevede müfessir, sahâbe ve tabiîn görüşlerinin yanı sıra özellikle Ebû Bekr el-Esamm, Ebû Ali el-Cübbâî, Ebû Müslim el-İsfahânî, Ali b. İshâ er-Rummânî gibi Mu'tezilî âlimlerin münasebete dair görüşlerini aktarması, eserini rivayetlerin toplanıp servis edildiği bir kaynak durumuna getirmiştir. Ayrıca müellif, genellikle rivayetleri aktarmakla yetinmiş bazen rivayetlerle birlikte kendi görüşlerini de zikretmiştir.

Sonuç itibarıyla Cüşemî'nin, âyetler ve sûreler arasındaki münasebeti tefsirinde etkili bir şekilde kullandığı görülmüştür. Dolayısıyla bu konuda yapılan çalışmalarda ifade edildiği gibi bu alanda telif edilen ilk tefsirin Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı değil, Cüşemî'nin *et-Tehzîb fi't-tefsîr* isimli eseri olduğu anlaşılmıştır.

¹⁰⁰ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/363.

¹⁰¹ el-Bakara 2/79.

¹⁰² Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/452.

¹⁰³ el-Bakara 2/179.

¹⁰⁴ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/741.

¹⁰⁵ en-Nisâ 4/124.

¹⁰⁶ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 3/1757.

Kaynakça | References

- Hâkim el-Cüşemî, Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme. *et-Tehzîb fî't-tefsîr*. thk. Abdurrahmân İbn Süleyman es-Sâlimî. Mısır: Kahire: Dâru'l-Kitâbî'l-Mısırî-Beyrut: Dâru'l-Kitâb'l-Lübnânî, 2018.
- Halil b. Ahmed, Ebû Abdurrahman el-Halil b. Ahmed el-Ferâhidî. *Kitâbü'l-Ayn*. thk. Abdulhamîd Handâvî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 2003.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâlüddin Muhammed b. Mükrem el-lfrîkî el-Mısırî. *Lisânu'l-Arab*. thk. Muhammed Abdülvehhâb, Muhammed es-Sâdık el-'Ubeyd. Beyrut: Daru İhyai't-Türasî'l-Arabî, 3. Basım, 1999.
- Kabakçı, Ersin. "Âyetler Arası Münasebet Meselesinin Tefsirlere Yansımalarının Tarihî Kökenine Yönelik Bir Sorgulama: Tefsîru Mukâtil Örneği". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 4/2 (2020), 420-442.
- Kabakçı, Ersin. "Erken Dönem Ulûmu'l-Kur'an Literatüründe Münâsebâtü'l-Kur'an'ın İzlerine Dair Bir İnceleme: Te'vîlu Müşkîlî'l-Kur'an ve el-Akl ve Fehmü'l-Kur'an Örneği". *Rize İlahiyat Dergisi* 23 (2023), 19-29.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *el-Câmî li ahkâmî'l-Kur'an*. thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî. Lübnân-Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 2006.
- Pamuk, Fatih. *Hâkim el-Cüşemî'nin et-Tehzîb fî't-Tefsîr Adlı Eseri Çerçevesinde Mu'tezile'nin Kur'an Tasavvuru*. Bolu: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Pamuk, Fatih. "Mu'tezile'nin İki Temsilcisi: Cüşemî-Zemahşerî İrtibatı ve el-Keşşâf'ın Orijinalliği". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (2024), 228-256.
- Sarı, Halil. "Hâkim el-Cüşemî'nin et-Tehzîb fî't-Tefsîr Adlı Eserinde Mu'tezilî Müfessir ve Kelâmcıların Görüş ve Yorumları". *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 20 (2023), 1-45.
- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-İtkân fî ulûmî'l-Kur'an*. thk. Merkezü'd-Dirâsâtî'l-Kur'âniyye. Suudi Arabistan: Mektebetü'l-Arabiyye, t.s.
- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Esrâru tertîbu'l-Kur'an*. thk. Abdülkadir Ahmet Ata. Dâru'l-İ'tisâm, 2. Basım, 1978.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmî'u'l-beyân 'an te'vîl-i âyi'l-Kur'an*. thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî. Kâhire: Dâru Hicr, 1. Basım, 2001.
- Yıldırım, Ramazan. *Mutezile'nin Kelâmî Polemikleri Hâkim el-Cüşemî Örneği*. İstanbul: İşaret Yayınları, 2. Basım, 2016.
- Yılmaz, Mehmet Faik. *Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münâsebet*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.
- Yılmaz, Mehmet Faik. "Münâsebâtü'l-âyet ve's-süver". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/568. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî. *el-Burhân fî ulûmî'l-Kur'an*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. Kâhire: Dâru't-Turâs, 1984.
- Zerzûr, Adnân. *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecuhû fî tefsîri'l-Kur'an*. Dimaşk: Müessesetü'r-Risâle, 1970.